
NASIBA SABIROVA
filologiya fanlari doktori, dotsent

BAXSHICHILIK SAN'ATI TARAQQIYOTIDA XORAZM DOSTONCHILIK MAKTABLARINING O'RNI (*Janubiy va shimoliy Xorazm dostonchilik maktablari*)

Annotatsiya: Ushbu maqolada so'z Xorazm dostonchilik maktablari va ularning o'ziga xos xususiyatlari haqida boradi. Dostonchilik maktablarining turlicha shakllanishiga xalqning etno-genetik tarixi ham jiddiy ta'sir etishi, chunki har qanday etnik guruh o'zining qadimiy an'analarini barqaror saqlashi, buni Xorazmdagi dostonchilik maktablarida yaqqol ko'rish mumkinligi haqida fikrlar bildiriladi. Shuningdek, san'atshunos olim B.Matyokubov o'z risolasida Bola baxshi bergan ma'lumotga asoslanib, Xorazm dostonchiligini uch do'konga bo'linishi, Xorazm dostonlari, baxshichilik maktablari xususida folklorshunos olim S.R.Ro'zimboyev ham ko'pgina mulohazalarni bildirganliklari, vohada ikkita dostonchilik an'anasi mavjud ekanligi haqida ilmiy-nazariy ma'lumotlar berilgan. Maqolada Janubiy va Shimoliy Xorazm dostonchiligi an'analari tasnifi asosida tahlil qilindi, dostonchilik maktablarining o'xshash va farqli tomonlari Xorazm dostonlaridan olingan misollar bilan isbotlab berildi.

Kalit so'zlar: Dostonchilik, Xorazm dostonchilik maktablari, Janubiy Xorazm dostonchilik maktabi, Shimoliy Xorazm dostonchilik maktabi, Xorazm dostonchiligi do'konlari, Yuqori do'kon, O'rta do'kon, Oshoq(quyi) do'kon, Xorazm baxshilari, Bola baxshi, Oshiq Oydin Pir.

Аннотация: В данной статье речь идёт о школах Хорезмского эпоса и их особенностях. Высказывается мысль о том, что этногенетическая история народа оказывает существенное влияние на формирование различных школ эпической поэзии, поскольку любой этнос прочно сохраняет свои древние традиции, что отчётливо можно увидеть в эпических школах Хорезма. Также искусствовед Б.Матякубов разделил Хорезмский эпос на три части, основываясь на сведениях, данные Бола Бахши. Фольклорист С.Р.Рузимбаев тоже высказал много мыслей о эпосах Хорезма, школах бахши. Даны научно-теоретические сведения о существующих в оазисе двух традициях эпической поэзии. В статье даётся анализ на основе классификации традиций эпической поэзии Южного и Северного Хорезма, доказывается сходство и различие эпических школ примерами, взятых из эпосов Хорезма.

Ключевые слова: Эпическая, Хорезмская эпическая школа, Южно-Хорезмская эпическая школа, Северо-Хорезмская эпическая школа, Хорезмские эпические магазины, Верхний магазин, Средний магазин, Ошский (Нижний) магазин, Хорезм Бахши, Бола Бахши, Ошик Айдын Пир.

Annotation: In this article we will talk about Khorezm epic schools and their peculiarities. It is said that the ethnogenetic history of the people has a significant impact on the formation of different schools of epic poetry, as any ethnic group preserves its ancient traditions, which can be clearly seen in the epic schools of Khorezm. Also, art critic B.Matyokubov in his pamphlet divid-

ed the Khorezm epic into three shops based on the information given by Bola Bakhshi, folklorist SRRuzimbaev also commented on Khorezm epics, Bakhshi schools, and there are two traditions of epic poetry in the oasis. The article is analyzed on the basis of the classification of traditions of epic poetry of South and North Khorezm, the similarities and differences of epic schools are proved by examples taken from Khorezm epics.

Key words: *Epic, Khorezm Epic Schools, South Khorezm Epic School, North Khorezm Epic School, Khorezm Epic Stores, Upper Store, Middle Store, Osh (Lower) Store, KhorezmBakhshi, Bola Bakhshi, Oshiq Aydin Pir.*

Dostonchilik xalqimiz ma'naviyatida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. "Uni kuylovchi baxshilar nodir ma'naviy boyliklarni mukammallashtirishda muhim vazifani amalga oshirishadi. Ular yuksak insoniy fazilatlarni o'zida mujassamlashtirgan obrazlarni badiiy qayta ishlash orqali asarning g'oyaviy mazmunini yanada chuqurroq ildiz otishiga zamin hozirlashadi"[11:132]. Baxshilar o'zlarining yuksak xotirasi, xonandalik qobiliyati, jonli xalq tilining xassos bilimdoni sifatida asrlar osha kelayotgan epik an'analarni, boy va rang-barang eposni avloddan avlodga yetkazishda ko'prik vazifasini o'tab kelishmoqda. Bugungi kunda nafaqat respublikamizda balki butun dunyoda Baxshichilik san'atiga e'tibor kuchaydi. Baxshichilik san'ati noyob madaniy-tarixiy meros bo'lib, YUNESKOning Nomoddiy madaniy merosni muhofaza qilish bo'yicha hukumatlararo qo'mitasi 2021-yil 16-dekabr XVI sessiyasi doirasida Baxshichilik san'ati O'zbekistonning nomoddiy madaniy merosi elementi sifatida Insoniyat nomoddiy madaniy merosi representativ ro'yxatiga kiritildi. Bu san'atni targ'ib va tadqiq etish esa o'zbek folklorshunosligining oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biridir.

"O'zbek baxshilari g'oyaviy yo'nalishda, epik repertuarning yagonaligi, ijro usuli va kuy-qo'shiqda bir xil an'anaga ega bo'lsalarda bari bir ular o'ziga xos uslub, ijro yo'nalishlari, repertuar xarakteri bilan o'zaro farqlarga ega. Bu hodisa dostonchilik maktablarini keltirib chiqardi"[2:45].

Dostonchilik maktablarining turlicha shakllanishiga xalqning etnogenetik tarixi ham jiddiy ta'sir etadi[3:18]. Chunki har qanday etnik guruh o'zining qadimiy an'alarini barqaror saqlaydi. Buni Xorazmdagi dostonchilik maktablarida yaqqol ko'rish mumkin. San'atshunos olim B.Matyoqubov o'z risolasida Bola baxshi bergan ma'lumotga asoslanib Xorazm dostonchiligini uch do'konga (do'kon-manzil, makon, hudud ma'nosida) bo'ladi. **Yuqori do'kon.** Bu do'kon o'z ichiga shartli ravishda Turkmanistonning Lebob viloyati (Chorjo'y), Darg'on ota, Pitnak tumanlarini qamrab oladi. Bu do'kon baxshilarining kuy yo'llari mo'tadil bo'lib, dutorlarining hajmi ham Farg'ona-Toshkent dutorlariga o'xshashligi bilan ajralib turadi. Mazkur do'kondan Xo'jayoz baxshi, Amin baxshi, Murod baxshi, Eshniyoz baxshi va boshqalar yetishib chiqqan. Uning markazini shartli ravishda Hazorasp deb belgilash mumkin. **O'rta do'kon** o'z ichiga Xiva, Xonqa, Yangiariq, Urganch, Qo'shko'pir, Shovot tumanlarini birlashtiradi. Uning markazini shartli ravishda Xiva shahri sifatida belgilash mumkin. Ushbu do'kon baxshilarining kuy-lari jo'shqin va o'ynoqidir. Ularning dutori ham yuqori va quyi do'konlarnikidan kichikroqdir. Ularga xos yana bir xususiyat dutorga bulomon va doirada jo'r bo'lishadi. Bu do'konning vakillari Eshvoy baxshi, Matniyoz go'rja (G'aribniyoz), Nurmamat cho'loq va boshqalardir. **Oshoq (quyi) do'kon** –Gurlan, Toshovuz, Ko'hna Urganch, Xo'jayli kabi Amudaryoning quyi oqimidagi hududlarni o'z ichiga oladi. Uning markazini shartli ravishda Mang'it shahri deb belgilash mumkin. Bu hudud baxshilari ko'pincha yakka dutor jo'rligida doston kuylashadi. Do'konning yorqin namoyondalaridan biri Rizo baxshi bo'lib, u Feruzning xos baxshisidir. Shuningdek, Ernazar baxshi, Suyav baxshi, Otajon baxshi va boshqalar ham o'sha do'kon uslubida doston kuylashgan[4:23-26].

Xorazm dostonchiligi an'alarining ildizlari juda qadimiy va murakkabdir. Chunki bu o'lka da migratsiya jarayonlari faol bo'lib, uzoq davom etgan forsiy va turkiy xalqlar aralashuvi nati-

jasida dostonchilik an'analari ham evolyusiyaga uchragan. Bu jarayon XX asrgacha davom etib kelgan. Bu masala maxsus tadqiqotlarda tahlil etilgan[7:22-23]. Xorazm dostonlari, baxshichilik maktablari xususida folklorshunos S.R.Ro'zimboyev ham ko'pgina mulohazalarni bildirgan. Uning qayd qilishicha, vohada ikkita dostonchilik an'anasi mavjud:

1. Janubiy Xorazm dostonchiligi an'analari.

2. Shimoliy Xorazm dostonchiligi an'anasi.

Biz ishimizda ana shu tasnif asosida fikr yuritdik.

Ushbu tasnif muallifining aytishicha, Hazorasp markazi bo'lgan "yuqori do'kon" an'analari XX asr boshlarida Janubiy Xorazm dostonchiligi an'analari bilan singishib ketgan. Dastlab, Janubiy Xorazm dostonchiligi an'analari haqida so'z yuritadigan bo'lsak, ushbu dostonchilikning ildizlari juda qadimiyligi bilan ajralib turadi. XI asrga kelib o'g'uz turklarining eron tilli aholi bilan chatishuvining kuchayishi tilning turkiylashish jarayonini tezlashtirdi, o'zini sart nomi bilan atovchi substrat aholi turkiy tilli superstrat bilan birlashib, yangi bir etnik guruhni shakllantirdi. Bu guruh vakillari hozirgi o'g'uz lahjasida gapiruvchi o'zbek aholisining eng qadimgi avlodlari bo'lib, ular Xorazmning janubiy tomoniga joylashganlar[9:4]. O'sha sababga ko'ra, bu hududdagi dostonchilikda qadimgi xorazmiylarga xos an'analarning saqlanib qolganligi tabiiydir. X asrlardayoq bu hududda shaharlarning soni 30 taga yetgan. Urganchdan keyin Hazorasp, Darg'on, Xiva shaharlari vujudga kelgan[11:45]. Bu shaharlarda o'troq hayotning barqarorlashuvi, shahar madaniyatining o'sishi adabiyot va san'atga ham o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmadi. Janubiy Xorazm dostonchilik an'anasi asosan o'g'uz lahjasida gapiruvchi aholi yashaydigan hududlarni qamrab oladi. Bunga Amudaryoning chap qirg'og'idagi Hazorasp, Bog'ot, Yangiariq, Xonqa, Urganch, Xiva, Qo'shko'pir, Turkmanistonning Toshovuz viloyatidagi janubiy tumanlarni kiritish mumkin. S.R.Ro'zimboyev bu hududga o'ng qirg'oqda joylashgan To'rtko'l va Ellikqal'a tumanlarini ham kiritadi. Biroq ayrim tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, bu hududda, xususan, mashhur dostonchi Qurbonboy jirov repertuarida ikki tilda kuylangan dostonlar va faqat o'zbekcha yoki qoraqalpoqcha kuylangan dostonlar o'zlarida qoraqalpoq dostonchiligi an'analari ruhini bo'rttirgani holda Nurota, Qo'rg'on, Janubiy Xorazm dostonchilik maktablariga xos an'analarni ham sinkretik tarzda mujassam etgan folklor asarlari hisoblanadi[9:18]. Shu sababli To'rtko'l, Ellikqal'a tumanlari hududida asosan o'g'uz tilli aholi yashasa-da, ulardagi dostonchilik an'analarni maxsus tadqiq qilishga to'g'ri keladi.

Janubiy Xorazm dostonchiligiga xos asosiy xususiyatlardan biri shuki, baxshi dutor va garmon (soz) jo'rligida kuylaydi, keyingi paytlarda tor asbobi rasm bo'ldi. Baxshiga bulomonchi, g'ijjakchi va doirachi jo'r bo'lishadi. Nasriy matnni baxshi hikoya qilib, she'riy parchalar ijrosida baxshiga doirachi ham qo'shiladi. Albatta qadimda asosiy cholg'u asbobi dutor bo'lgan. Soz (garmon) esa XX asrning oxirgi choragida ruslar Xiva xonligini bosib olgandan keyin vohaga ko'chib kelgan nemis mennonitlari tomonidan olib kelingan. Uni dastlab Qurbon sozchi-Qurbon Ismoilov, Safo sozchi-Safo Mug'anniylar qo'llashgan. Keyin baxshilardan Qodir sozchi, Jumyoz sozchilar garmon, bulamon, g'ijjak jo'rligida doston ijro qilishgan. Bola baxshi 1928-yildan tor-da kuylay boshlagan, Janubiy Xorazm doston kuylari sho'x va o'ynoqi. Unda maqom uforilari ham ishlatiladi. M.L.Sadokov: "Xorazm qo'shiqlari latif, o'ziga xos nazokatga ega, ritmikasi esa raqsga moyil"[10:164], deb yozganida Janubiy Xorazmga xos kuylarni nazarda tutgan. Kuylarning sho'x, ritmikaga boyligi baxshi ansamblida doira asbobi bo'lishini taqozo qiladi. Xorazmda og'zaki tarqalgan xalq qo'shiqlari ham doston kuylariga mos keladi, hududda tarqalgan dostonlar asosan kitobiy xarakterga ega. Shu sababli ularda hajmiy mo'jazlik ko'zga tashlanadi. Ijro vaqti 2-2,5 soatni tashkil etadi.

Vamberi asarida qayd qilingan "Baxshi kitobi" asosan Janubiy Xorazm baxshilarining qo'lida qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. Yosh baxshilar dostonlarni qissa-dostonlar orqali o'zlashtirganlar. Albatta, og'zaki repertuar almashish an'anasi ham davom etgan. Doston ijrosida kuy-qo'shiqqa katta e'tibor qaratilgan. Doston matnidagi har bir qo'shiq maxsus kuylar orqali ijro etilgan. Janu-

biy dostonchilikda ishlatiladigan musiqa kuylari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Ular Shirvoniy usuli deb yuritiladi. Xorazm doston nomalari (kuylari) o'zining tugal shakli, ochiq ovoza kuylanishi, xalq qo'shiqlariga yaqinligi, doston voqealariga bog'liqligi, o'ziga xos yorqin uslubi bilan ajralib turadi. Ular maqom va o'zga mumtoz kuy yo'llari kabi o'ziga xos nomlanishga va turkumlanishga ega[4:41]. Professor S.R.Ro'zimboevning Bola baxshi bergan ma'lumotlarga asoslanib qayd qilishicha, qadimda Shirvoniy uslubida 72 kuy (noma) ishlatilgan. Hozirgi davrda o'ttizdan oshiq noma qo'llaniladi. Doston nomalarining nomlanishi turli sabablar negizida ro'yobga chiqqan. Dostonni boshlashda noma boshi (Muhammasi iftor) chalinadi. Keyin didaktik xarakterdagi Mashrab, Maxtumquli she'rlaridan qo'shiq aytiladi.

Doston nihoyasida "Oromijon" va "Bartavul uforisi" ijro etiladi. Bu cholg'u kuylarida surnay ham ishtirok etadi. Oxirida qayroq o'yini avjga chiqadi. Nihoyat "Tangi sozi" kuyi chalinadi. Shu bilan baxshilar chiqishi yakunlanadi[11:45]. Qadimgi to'ylarda baxshilar xizmat qilishgan. Ular bilan birga masxarabozlar, dorbozchilar ham ishtirok etishgan. Baxshilar tanaffusi vaqtida masxarabozlar, dorbozlar tomosha ko'rsatishgan. So'ngra doston kuylash davom etgan. O'tgan asrning 50-yillarigacha turli baxshi jamoalari vohaning sharqidagi Darg'onotadan tortib toki g'arbidagi Ko'hna Urganchgacha bo'lgan hududdagi to'ylarda xizmat qilib doston kuylaganlar, tomosha ko'rsatganlar. O'sha jarayonda o'zbek, turkman, qozoq, qoraqalpoq baxshi-jirovlari o'zaro repertuar almashgan. Ikki-uch tilda doston ijro etadigan baxshilar anchani tashkil qilgan. O'z navbatida aytishuv musobaqasi uyushtirilgan. G'olib baxshilarga ot, tuya, ho'kiz, po'stin kabi sovrinlar taqdim qilishgan. Yuqorida qayd qilganimiz-yuqori, o'rta va oshoq (quyi) do'kon baxshilariga xos turli maktablar o'sha davrda faol ishlab turgan. Barcha baxshi jamoalarida masxarabozlar guruhi bo'lgan. O'sha guruhda ishtirok qilgan mang'itlik Yusuf masxarabozning o'g'li Shukrulla Yusupovning yozib qoldirgan xotirasiga ko'ra, uning otasi Yusuf masxaraboz Mang'itlik Ahmad baxshi Matnazarovning guruhida ishtirokchi bo'lgan. Masxarabozlarning repertuarida mashhur baxshilarning doston aytishini muqallid usulida namoyish qilish odati bor edi. Yusuf masxaraboz o'zbek, turkman, qozoq va qoraqalpoq tillarida erkin so'zlay olgan. Ammo totalitar tuzum davrida sen boshqa millat tillarini masxaralaysan, degan ayb bilan uni qamoqqa olishadi va talantli ijodkor u yoqdan qaytib kelmaydi. Xorazm baxshilari doston aytish jarayonida xaloyiqni zeriktirmaslik uchun hamisha masxarabozlar jamoasini birga olib yurishgan va nafas rostlab olish paytlarida ularga navbat berishgan. Ba'zito'ylarda o'zbek va turkman baxshilarining aytishuv musobaqalari tashkil etilgan. Bunday musobaqa-aytishuvlar baxshilar piri bo'lmish Oshiq Oydin pir qabri joylashgan Vos-Bo'ston shahrida (Turkmanistonning Toshovuz viloyati) Muntazam ravishda o'tkazilgan. Bu an'ana 1994-yilda to'xtab qolgan. Bu anjumanning shiori sifatida "Go'ro'g'li" turkumi dostonlarining "Xirmondali" shoxobchasidan olingan quyidagi misralar shior qilib olingan edi:

Bundan borsang shahri Bo'ston borib o't,
Oshiq Oydin pirdan duo olib o't.

1994-yilgi baxshilar musobaqasida Turkiya, Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, O'zbekiston, Qoraqalpog'istondan kelgan baxshi – jirov-oqinlar turkman baxshilariga mehmon bo'lib o'z san'atlarini namoyish qilishgan. Bayram – musobaqa ikki kun davom etib mingdan oshiq baxshi ishtirok etgan[9:7-8]. Ushbu an'analar xalqlarimizning baxshichilik san'atiga naqadar havasmand ekanligidan darak beradi. O'sha anjumanda tomoshobinlar soni 150 mingdan oshiq bo'lgan. Baxshilarga noyob sovg'alar berilgan, olqishlar aytilgan. Ushbu tantanalarda Bola baxshi o'z o'g'illari Norbek, Matyoqub va Yetmishboylar bilan birgalikda qatnashib, oxirgi marta sevgan dostonlarini kuylagan va sal o'tmay vafot etgan. Turli millat baxshilarining o'zaro uchrashuvi, musobaqalashishi, yaqindan tanishuvi epik an'analarning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatishi tabiiydir. Xorazm vohasidagi o'zbek, turkman, qoraqalpoq baxshilari azaldan ustoz-shogirdlik an'anasiga ega. Shu sababdan ham Suyav baxshi uch tilda, Bola baxshi va Qurbonboy jirovlar ikki tilda doston kuylash imkoniyatini qo'lga kiritishgan. Ushbu holat xalqlar do'stligi, ma'naviy birdamlik tuyg'ularini uyg'otishda muhim rol o'ynagan. Janubiy Xorazm dostonchiligida baxshi dutor,

garmon, tor vositasida kuylaydi. Ularning yonida hamisha bulamon va g'ijjak jo'rligi saqlanadi. Shu o'rinda Janubiy Xorazm dostonchiligiga xos bo'lgan yana bir an'ana xususida gapirishga to'g'ri keladi. Xiva baxshilari, xususan, Bola baxshi doston ijro qilgan paytda nasriy qismni o'zi bayon qiladi. Qo'shiqqa navbat yetganda unga doirachisi yoki shogirdi jo'r bo'lib, she'r ikki ovoz birikuvida ijro etiladi. "Avazxon" dostoni ijrosida barcha qo'shiqlar ota-bola – Bola baxshi va Norbeklar tomonidan birgalikda ijro etilgan. Ushbu an'ana "Bozirgon" dostoni ijrosida ham amalga oshirilgan. Ushbu ijroda qo'shiqlar Bola baxshi va doirachi Solay Ortiqovlar tomonidan birgalikda kuylangan. Bunday an'ana faqatgina janubiy Xorazm baxshilari ijrosiga xos xususiyatdir. Ikki ovozda qo'shiq kuylash to'y davrasida ashulaning barcha tiglovchiga eshitarli tarzda ro'yobga chiqishiga yordam beradi. Ammo badihago'ylikni cheklaydi. Qo'sh ovozda qo'shiq kuylash an'anasi dostonlar qo'lyozmaga ko'chirilgandan so'ng muntazam matn asosida kelib chiqqan bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Shimoliy Xorazm baxshilari ijrosida ushbu an'ana uchramaydi. Shimoliy Xorazm baxshilarining doston kuylash an'analari ilgari ichki (bo'g'iz) tovushida amalga oshirilgan. Buni ilgarigi fasllarimizda keltirilgan N. Muravyovning "oni poyut xripkim golosom", degan ma'lumoti ham tasdiqlaydi. Ularning doston kuylashdagi ushbu qadimiy an'anasi Janubiy dostonchilik ta'sirida XX asr boshlarida barham topgan. Bu an'ana o'zbeklarning etnogenetik xususiyatiga bog'liq. Ushbu an'anaga xos xususiyatlardan, baxshilar o'zbek tilining qipchoq lahjasida so'zlaydilar va tashqi tovushda kuylashadi, Baxshi dutorda kuy chaladi, yonida bulomonchi va g'ijjakchi unga jo'r bo'ladi, doira ishlatilmaydi. Ushbu dostonchilik maktabi markazini Mang'it shahri deb belgilash mumkin.

Shimoliy dostonchilikda biror kuy nomi aytilib, o'sha kuyning "gaji" so'zi ishlatiladi. Masalan, Eshvoy, Eshvoyning gaji. Mashhur san'atshunos Otanazar Matyoqubovning bizga sharhlashicha, bu so'z "kaj" so'zining fonetik o'zgarishga uchragan shakli bo'lib, "Kuyning teskarisi" ma'nosiga ega. Shuningdek, Xorazmdagi har ikkala dostonchilik maktablarida ishlatiladigan ayrim kuylar turkman, ozarbayjon va qoraqalpoq baxshilari tomonidan ham istifoda etiladi. O'zbek folklorida doston janri o'zining buyuk obida ekanligi, monumentalligi va ko'p qirraliligi bilan alohida ajralib turadi. Shu sababli uni faqat professional ijrochi-baxshigina kuylay oladi. Baxshilar o'zlarining yuksak xotirasi, xonandalik qobiliyati, burro nutqi, Xudo bergan iqtidori orqali ushbu ma'naviy boylikni ming yillar davomida sayqallab avloddan-avlodlarga yetkazib kelishmoqda. Repertuar, ijrochilik, kuy-qo'shiqlardagi umumiylik ko'zga tashlansa-da, hududiy yashash tarzi, turli etnogenetik omillar o'zaro farqlarni, dostonchilik maktablarini vujudga keltiradi. Xorazm vohasi turli etnogenetik qatlamlarning chatishuvidan iborat aholidan iborat bo'lganligi uchun ushbu hududda doston kuylash an'anasi bir xil emas. Ularni asosan ikki an'ana atrofida birlashtirish mumkin. Xorazmning janubiy qismida qadamdanoq o'zlarini sart toifasiga mansub deb qarovchi o'g'uz shevasi vakillariyashashadi. Aslida ularning ajdod-avlodlari qadimgi xorazmiylar avlodi bilan chatishib ketgan. Bu hudud baxshilari o'g'uz lahjasida gapirishadi. Ular dutor, garmon jo'rligida kuylashgan, keyinchalik tor asosiy asbob sifatida rasmiylashgan. Baxshi maxsus ansamblga ega. Uning yonida bulamon, doira va g'ijjak kabi cholg'u asboblari jo'r bo'ladi. Ushbu maktab doston kuylari sho'x va jozibador, unda maqom va uning uforilari ham o'z mujassamini topgan. Dostonlarning aksariyati kitobiy xarakterga ega ijro 2-2,5 soatga mo'ljallangan. Musiqa kuylari maxsus nomlarga ega. Hozircha ularning 31 tasi ma'lum. Ilgari musiqa kuylari 70 dan oshiq bo'lgan. Baxshilar kuylarni Shirvoniy deb nomlashadi. Xorazm baxshilarining homiy piri Oshiq Oydindir. Voha baxshilarining ustozlik-shogirdlik an'analari baynalmilal xarakterda bo'lib o'zbek, turkman, qoraqalpoq baxshilari o'zaro yaqin aloqada bo'lib, ko'p tillilik xususiyati saqlangan. Suyav baxshi uch tilda, Bola baxshi va Qurbonboy jirovlar ikki tilda doston kuylashgan. Xorazm baxshilar ansambli yonida masxaraboz va dorbozlar ham ishtirok etishgan. Baxshilar repertuarida asosan "Go'ro'g'li" turkumi shoxobchalari, "Oshiq" dostonlari asosiy o'rinni egallaydi. Ularning aksariyati qo'lyozma qissa-dostonlar orqali o'zlashtirilgan. Biroq og'zaki badihago'ylik ham batamom barham topmagan. Og'zaki variantlar xalqona iboralar, yumoristik lavhalar, so'z o'yinlari bilan

boyitilgan. Janubiy Xorazmda shoirlik va baxshilikni birga qo'sha olgan ijodkorlar ham uchraydi. Janubiy dostonchilikda yana bir o'ziga xos xususiyat borki, ayrim baxshilar, xususan, Bola baxshi doston qo'shiqlarini doirachi yoki shogirdlaridan biri bilan jo'r ovozda kuylaydi. Shimoliy Xorazmda asosan XVI asrda ko'chib kelgan Shayboniy o'zbeklari istiqomat qilishadi. Ular qipchoq lahjasida so'zlashadi. Bu hududdagi baxshilar dutor jo'rligida kuylashadi. Unga bulamon va g'ijjak jo'r bo'ladi, doira ishlatilmaydi. Ular kuylarni eroniy deb nomlashadi. Ushbu hududda ham kuylar maxsus nomlarga ega bo'lib 34 tani tashkil etadi. Ularning bir qismi Shirvoniy yo'llari bilan bir xillik kasb etadi. Shimoliy dostonchilikda dostonni boshlash va nihoyalash ham alohidalik xususiyatlariga ega. Biroq har ikkala an'anada ham tomosha raqs bilan nihoyasiga yetadi. Shimoliy dostonchilik vakillari vohaga ko'chib kelgandan so'ng to XX asr boshlarigacha ichki tovushda kuylaganlar. Buni 1822-yilda Xivaga kelgan N.Muravyov kuzatishlari ham tasdiqlaydi. Shu sababli ular dastlab qo'bizdan foydalanishgan, so'ng dutor jo'rligiga o'tishgan. Shimoliy dostonchilikda baxshilarning badehago'ylik san'ati ancha faol ko'zga tashlanadi. O'z navbatida ular repertuaridagi dostonlar hajman ancha keng. Buni Tursun baxshi ijrosidagi "Huriliqo va Hamro" dostonining og'zaki variantini qo'lyozma nusxa bilan taqqoslaganda yaqqol ko'rish mumkin. Baxshi doston matniga xalq so'zlashuv tiliga oid ko'plab frazeologik iboralarni, maqol va matallarni, uchiriq so'zlarni kiritgan. Ayniqsa, uning ichki medial formulalari e'tiborga loyiq. Shimoliy dostonchilikning yana bir vakili Sakrak baxshi nutqida ushbu xususiyat yanada yorqinroq ko'rinadi. Uning saj' elementlariga e'tibor qaratish, auditoriya bilan muloqotda bo'lib, da'vat, buyruq, xitob, so'roq tarzida aloqa qilishi doston voqealarining tinglovchiga to'laqonli yetkazishda muhim omillar bo'lib xizmat qiladi. Shimoliy dostonchilikdagi ichki medial formulalardan foydalanish umumturkiy an'ana bo'lib, ular ozarbayjon, turkman baxshilari nutqida ham mavjud. Aslida bu usulning tarixini qadimgi eposdan izlash lozim. "Kitobi dadam Qo'rqud" eposida ushbu an'ana to'laligicha namoyon bo'ladi. Shimoliy hududning To'rtko'l, Shabboz hududlarida yashagan ayrim baxshilarda yana bir an'ana borki, ularda baxshilik va jirovlik ijrosi birgalikda namoyon bo'ladi. To'rtko'llik Qo'shako'r va Qurbonboy jirov, Shabbozda yashagan Muso baxshilar ayni paytda qo'biz chalib jirovlik ham qilishgan. Umuman, xulosa qilib aytganda, ikki an'ananing qorishiq holda uchrashi o'zaro ta'sir va repertuar almashish natijasi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Ашык-Айдын-94. – Дахвоуз, "Хыял", 1994. (29-30 август) – Б.7-8. (30)
2. Jumanioyov R. *Qadimgi Xorazm tarixi*. – Urganch, "Murabbiy", 1993. – B.45. (122)
3. Madrahimova N.Y. "Shirin bilan shakar" dostonining qiyosiy-tipologik tahlili. Nomzod. Diss. Avtoreferati. – T.: 1996. – B.18. (27)
4. Matyoqubov B. *Doston navolari*. – T.: "BUILDING PRINT", 2009. – B.23-26, 41 (342)
5. Matyoqubov B. *Xorazm doston ijrochilarining zarxat sahifalari*. – 13.
6. Мурзаев Т. *Энос и сказитель*. – С.99.
7. Ro'zimboyev S. *Xorazm dostonlari*. – T.: Fan, 1985. – B.22-23 (96)
8. Ro'zimboyev S. *Xorazm dostonlarining spesifikasi, tipologiyasi va poetikasi doktorlik diss.* – T.: 1990. – B.45
9. Ro'zimboyev S. *Xorazm dostonchiligi epik an'analari*. – Urganch, "Universitet", 2008. – B.18, 45 (58)
10. Садоков И.Л. *Тысяча осколков золотого саза*. – М.: Наука, 1981. – С. 164. (210)
11. Чичеров В.И. *Школы сказителей Заонежья*. – М.: Наука, 1982. – С.132. (196)